

RESEÑAS Y NOTAS BIBLIOGRÁFICAS

ALONSO MONTERO, Xesús, *Alfredo de la Iglesia. O intelectual, o educador e o autor do primeiro manual de literatura galega para escolares de Instituto.*, A Coruña: Real Academia Galega / Deputación de Pontevedra, 2018, 225 pp.

A familia De la Iglesia, na cal sobrancean pedagogos, literatos, historiadores, republicanos, arqueólogos, xornalistas, investigadores, librepensadores, anticlericais (pero bos cristiáns), galeguistas..., é sen dúbida unha das que máis leva contribuído ó renacer cultural de Galicia dende que por mediados do século XIX Antonio de la Iglesia (1822-1892) e o seu irmán Francisco (1827-1897) se erixisen nuns dos principais animadores do chamado *Rexurdimento* ou *Rexurdimento* galego. O seu nome e apelido aparece vencellado ás máis sonadas empresas culturais galeguistas da época: foron os artífices d'*O Vello do Pico Sagro* (1860), a primeira publicación periódica seriada escrita totalmente en galego; os promotores da revista cultural *Galicia* (1860-65), a primeira de importancia do Rexurdimento e de cuxas prensas saíra en 1863 tamén o primeiro dicionario galego de F.J. Rodríguez, editado e moi ampliado por don Antonio; os organizadores dos simbólicos Xogos Florais celebrados na Coruña en 1861 e posteriormente os compiladores do *Álbum de la Caridad* que orixinaron aqueles. Foron tamén os De la Iglesia co-fundadores e participantes activos da sociedade do *Folklore-Gallego* e, así mesmo, pioneiros no cultivo literario do galego, da súa compilación e do seu estudo, fose na lírica, na prosa ou no teatro, xénero este no que don Francisco se destaca como o autor d'*A fonte do xuramento* (1882), o primeiro drama representado en galego. Seguiríanlles na seguinte xeración os fillos de don Francisco: Santiago, Alfredo, Álvaro e Eladia; e xa, dúas xeracións posteriores, Rosa María Saurín de la Iglesia, Catedrática de literatura na Universidade italiana de Urbino, que nas últimas décadas se significou por reivindicar o realizado pola súa familia en varios traballos e monografías sobre a vida e a obra dos seus bisavós decimonónicos, don Antonio, don Francisco e don Benigno de la Iglesia (1836-1871).

Debemos congratularnos polo libro que nos dispoñemos a recensionar e felicitar o seu autor, o profesor e académico Xesús Alonso Montero, xa que o seu coidadoso traballo entronca precisamente con ese desexo da catedrática Saurín á quen o autor lle dedica o libro de querer rescatar do esquecemento o inxente labor desenvolto por algúns dos membros desta familia. No estudo que nos ocupa, Alonso Montero debrúzase, coa rigorosidade que é habitual nas súas investigacións, na reconstrución da biografía intelectual do pedagogo Alfredo de la Iglesia fillo de don Francisco e avó de Rosa María Saurín, e na análise e edición facsimilar dun ata agora descoñecido manuscrito, obra de Alfredo, titulado *Resumen de Historia de la Literatura Gallega*. A redacción e descuberta de tal inédito, datado en 1920, constitúe un fito importante na nosa historiografía literaria xa que supón o primeiro manual de literatura galega destinado a escolares. Ademais, o estudo consegue achegar novidasas informacións non só de Alfredo senón tamén dos seus irmáns, e mesmo algunha sobre o pai e o tío, mercé ó manexo de primeira man da abundante e variada documentación que aínda agocha o arquivo De la Iglesia. Así e todo, segundo reconece o biógrafo, a súa intención primeira non era abordar a personalidade e obra de Alfredo senón a de seu irmán maior Santiago de la Iglesia (1851-1931), a quen define como masón, republicano

de corazón e de paixón, “librepensador de sólida cultura e un activista cultural preclaro e eficaz” (p. 25). Non obstante, a merecida monografía sobre Santiago deberá esperar polo de agora, pois, certamente, nesa paciente investigación iniciada por Alonso Montero en 2014, serían os inesperados e insospeitados datos e textos que sobre a experiencia pedagóxica de Alfredo lle ían aparecendo, moi especialmente o achado do seu manual, o que o obrigaron a facer unha pausa no estudo de Santiago e centrarse en Alfredo. As primeiras informacións xa nolas dera a coñecer nun traballo de 2017 publicado na revista *Grial* (nº 216).

A monografía sobre Alfredo de la Iglesia, co-editada pola RAG e a Deputación de Pontevedra en 2018, artéllase en tres “partes” principais (pp. 19-90), que van precedidas da dedicatoria a María Rosa Saurín (p. 11), dun antepólogo cunha microficha bibliográfica de Alfredo (p. 13), dun prólogo do propio Alonso Montero (pp. 15-17); e rematada cuns xenerosos “Anexos” que recollen varias edicións facsimilares (pp. 98-225, entre elas a do manual.

Na “Primeira parte” (pp. 19-44), o biógrafo traxea a personalidade intelectual de Alfredo. Sitúanos no contexto familiar e logo revisa e puntualiza os escasos datos biobibliográficos coñecidos para finalmente completalos enormemente grazas á documentación examinada do arquivo familiar. Alén da súa folia de servizos (pp. 30-31), resulta interesante unha longa e reivindicativa carta manuscrita de Alfredo a Manuel Azaña, daquela Presidente do Consello de Ministros da República (pp. 28-31), xa que constitúe unha autobiografía súa como pedagogo. A partir disto, Alonso Montero recompón, acrecenta e debulla o camiño vital e intelectual transitado polo abnegado educador.

Eugenio Alfredo de la Iglesia Santos nacera na Coruña en 1861 e finaría na mesma cidade en 1933. Era fillo de Francisco de la Iglesia, sobriño de Antonio e irmán de Santiago, recoñecido médico e intelectual de Ferrol; de Álvaro, que desenvolveu carreira literaria en Cuba; e de Eladia, a gran esquecida da familia como nos recorda o biógrafo, tamén poeta e novelista, autora dunha biografía inédita de seu irmán Santiago e doadora en 1938 dos escritos da familia ó arquivo da Real Academia Galega (RAG), onde actualmente se custodian. O investigador percorre nesta parte o tempo de formación e a experiencia pedagóxica de Alfredo: os seus estudos de bacharelato nun Instituto coruñés, a obtención do título de mestre de instrución primaria; o iniciático exercicio como tal na escola de seu pai; a súa actividade como poeta en castelán, do que é reflexo o seu inédito *Flores de antaño / A Maruja* (1884), dedicado á que sería posteriormente a súa muller; o traslado en 1886 a Ferrol, onde formará familia e xa vivirá permanentemente ata 1917; a creación e dirección alí dun prestixioso colexio no que exercía de “profesor de case todo” como refire o biógrafo: de Gramática castelá, Preceptiva literaria, Historia da literatura, Latín, Francés, Historia... pero tamén de Teneduría de libros e contabilidade, Aritmética mercantil, Álgebra, Xeografía estatística e comercial, Economía..., logo de alcanzar o título de Perito e Profesor mercantil na Escola de Comercio da Coruña.

Alonso Montero rexistra outros acontecementos tamén decisivos, como o seu labor social como docente sen cobrar cos orfos da Mariña desde 1896; a obtención da Licenciatura en Filosofía e Letras pola Universidade Central de Madrid en 1900, xa case entrando na corentena; ou a conquista por oposición en 1917, tras varios intentos, da cátedra de “Lengua y Literatura castellana” no Instituto das Palmas de Gran Canaria, ben que por poucos meses, pois en maio de 1918 conseguiría o traslado ó Instituto de Pontevedra. Aquí será profesor xa ata a súa xubilación en 1931 e desempeñará tamén o cargo de bibliotecario á súa chegada e, durante toda a súa estancia, o de Secretario do centro (1919-1931), que levaba

aparellado entre outras funcións a redacción das *Memorias* de curso, das cales as dos anos 1922, 1923 e 1931 foron publicados baixo a súa autoría.

O biógrafo examina, igualmente, a súa enorme actividade intelectual. Como conferenciante dá conta dunha listaxe de máis de vinte conferencias de temas educativos, sociolóxicos, políticos, literarios..., unha boa parte delas lidas no Ateneo Ferrolán, do que Alfredo foi presidente varios anos. Como redactor de artigos para xornais e revistas, destaca algúns de tema literario sobre o *Quijote* ou Valle Inclán e o titulado “Los dos fulcros¹. del moderno renacimiento gallego” (1922), no que Alfredo reivindica un papel central para seu pai e seu tío entre os precursores do Rexurdimento. E como autor de libros e publicacións froito da súa actividade como profesor, salienta, amais do manuscrito *Resumen de Historia de la literatura gallega* (1920), un *Método de lectura graduada* (1902), continuada logo no manuaíño espiritual *La oración dominical* (1902), o *Compendio de lexicología francesa* (1905), un mecanoscrito inédito de *Historia de la Literatura Española* e tamén unha máis que estimable *Gramática de la lengua española* publicada en 1917, reeditada en 1918 e “notablemente aumentada y corregida” en 1925; nela, Alfredo deixa ver a súa débeda coa doutrina lingüística e pedagóxica de Eduardo Benot e da metodoloxista estadounidense Laura Brackenbury.

Na titulada “Segunda parte” do seu estudo (pp. 45-59), Alonso Montero atende a contextualizar as dúas singulares e extraordinarias experiencias pedagóxicas galegas que protagonizará Alfredo no seu Instituto de Pontevedra: isto é, a impartición de clases de literatura galega e a redacción do que será o primeiro manual de Literatura Galega *ad usum scholarum*. En efecto, neste punto da súa investigación, trasládanos ó Instituto de Pontevedra arredor de 1920 e a un claustro de profesores no que sobrancean os catedráticos Caballero Bellido, Sobrino Buhigas, o galeguista Losada Diéguez e, por suposto, o acabado de chegar Alfredo de la Iglesia, que se ocupaba das materias relacionadas coa lingua e literatura castelás. Nesa altura, case entrado na sesentena de anos, Alfredo xa presentaba unha dilatada biografía como educador e conferenciante, sabía varios idiomas, posuía unha atractiva e culta oratoria e era xa autor dunha boa *Gramática* (que o axudara moito no seu traslado de cátedra das Palmas a Pontevedra) pola que estudaba o seu alumnado. Era, xa que logo, en palabras do biógrafo, “un docente de notable predicamento non só no Instituto senón na cidade” (p. 47), e moi querido e respectado por como o recordou o alumnado: “un catedrático que tenía alma de niño y corazón de padre” (p. 47). Vai ser, pois, neste escenario, cando no curso 1918-1919 leve a cabo unha “proeza pedagóxica” insólita para daquela, como foi dedicar unhas horas a explicar un temario de literatura galega dentro da materia de “Elementos de Historia General de la Literatura” e, no curso seguinte de 1919-1920, ter xa disposto para a imprenta o manuscrito do *Resumen*, que non era senón os apuntamentos das leccións que impartía. Alonso Montero dedica varias páxinas a pór de relevo o extraordinario destas aulas, pois a literatura galega estaba daquela ausente de calquera programa oficial. Ninguén antes en Galicia asumira esa responsabilidade e, ademais, Alfredo non o faría só nese curso senón que esas leccións seguiron cando menos ata o curso 1925-1926, xa en plena Ditadura de Primo de Rivera. De por parte, todo isto era protagonizado por un profesor que tampouco se declaraba “galeguista”, como podían ser daquela Losada Diéguez no seu mesmo Instituto ou Otero Pedrayo no de Ourense.

¹Comenta Alonso Montero (p. 72) o erro de imprenta maiúsculo no título nesta palabra, xa que en lugar de *fulcros* ‘sostén, puntal’, o *Almanaque Gallego* (1922), onde se publicara, publicou *fuleros*

E aínda noutro acto simbólico máis foi pioneiro o catedrático De la Iglesia. Alonso Montero rescata dunha nota a rodapé do *Resumen* unha interesante primicia de carácter sociolingüístico. Nesa nota, Alfredo confesa a tristeza que lle supuxo a gargallada xeral do alumnado a primeira vez que na clase de Gramática explicou en galego e en galego preguntou a un dos asistentes: “Todos aquellos *ingenuos* naturales de Galicia encontraban ridículo que el catedrático del Instituto explicase en gallego. No tardaron mucho, afortunadamente, en reconocer su error, principalmente cuando vieron que su compañero había entendido la explicación y en mal castellano contestó con acierto” (p. 51). Nunca antes desta data de 1919 pondera o biógrafo, un catedrático de Instituto explicara en galego un tema do programa oficial e menos aínda de Gramática castelá, ademais de que aquela non debeu ser a única vez porque na nota escribe Alfredo “La primeira vez que...”. Estráñase o investigador de como puido ser que non quede ningún escrito no que se manifeste sorpresa ou desconcerto ante estas experiencias inauditas na época, e máxime cando lembra que polas aulas de don Alfredo pasaron alumnos tan galeguistas como Bouza Brey, Filgueira Valverde, Fraguas ou Gumersindo Placer. E o seu abraio esténdeo tamén ó feito de que tampouco teñan falado destes atrevidos episodios compañeiros seus de claustro como Losada Diéguez ou o mesmo Castelao, profesor auxiliar de Debuxo naquel centro dende 1916.

Xa na “Terceira parte” da súa monografía (pp. 61-90), Alonso Montero analiza o manuscrito, valora o seu contido e deixa constancia da existencia tamén doutras versións dos apuntamentos tomados por algúns dos seus alumnos. Certamente, o manuscrito que nos dá a coñecer en edición facsimilar nos “Anexos” (pp. 101-190) permaneceu inédito nos arquivos da RAG nunha libreta de título *Resumen de Historia de la Literatura Gallega*. Nunha folla solta manuscrita, que o editor considera que debía ser o prólogo, recóllese o motivo da súa redacción. Quería o profesor don Alfredo facilitarlle ós seus pupilos unha idea de conxunto da literatura galega, “tan desconocida como falseada” (p. 65), e evitar, dándoos á imprenta, as alteracións que seguramente observaba que ían sufrindo as copias que circulaban entre os estudantes. Buscaba tamén inspirar entre eles o amor pola literatura e “fala” de Galicia.

O manual, como di o seu editor e estudoso, constitúe unha “sorprendente alfaia da nosa Bibliografía” (p. 16), que interesa por igual á erudición literaria e á pedagóxica polo que ten de pioneiro tanto como manual de historia da literatura galega como por ir destinada a bachareis. Consta o opúsculo manuscrito de 62 páxinas numeradas, máis outras 16 sen numeración, que se distribúen en catro capítulos. O primeiro leva por título “Época de los trovadores” e refírese á literatura medieval. Vén a seguir o epígrafe “Consideraciones acerca de esta época”, no que se salienta a idea de maior perfección e variedade das composicións galegas fronte a tosquidade das castelás. Séguelle despois a parte dedicada á “Decadencia de la literatura gallega”, que pon en relación coa decadencia tamén da lingua durante os que logo foron chamados *Séculos Escuros*. E remata o *Resumen* co apartado “Época del Renacimiento literario contemporáneo”, o máis extenso, no que se repasan as principais obras e autores do século XIX: Pintos, Fernández Morales, Rosalía de Castro, Lamas, Pondal, Curros... e especialmente o labor de seu pai e seu tío. Alonso Montero enfatiza neste punto que Alfredo de la Iglesia polemiza, sen dicir o nome, con Murguía e Carré Aldao por considerar que non tiñan recoñecido como merecían o feito por Francisco e Antonio de la Iglesia. E en efecto, unha boa parte das páxinas do capítulo destínaan Alfredo a falar do que el considera que foron a “chispa que dió fuego a la hoguera en que el fénix de las letras gallegas resurgió de sus cenizas” (p. 67), aludindo á revista *Galicia. Revista Universal de este Reino*, creada, sostida e dirixida por seu pai e seu tío; e ó *Álbum de la Caridad*, do

que novidosamente sabemos agora que foi coleccionado polos dous irmáns e non só por don Antonio como ata agora se cría. Esta mesma reivindicación tamén a detecta Alonso Montero na análise doutros dous traballos posteriores ó *Resumen*, tanto no extenso artigo xa aludido de “Los dos fulcros...”, coma no discurso, aínda inédito, que Alfredo escribiu sobre don Francisco con motivo da velada que a RAG celebrou en 1927 para conmemorar o centenario do seu nacemento.

A “Terceira parte” péchase cuns apartados dedicados á examinar algúns programas da materia feitos por alumnos e, sobre todo, a analizar o inusitado opúsculo manuscrito de 20 páxinas que contén os “Apuntes de Literatura Gallega” (pp. 203-222) tomados por dous irmáns alumnos seus, Elvira e Manuel García Salgado. Estes apuntamentos son tamén os primeiros de carácter escolar de que se ten constancia na historia da educación en Galicia, como nos recorda Alonso Montero, que finaliza o seu estudo preguntándose que lles tería deparado o futuro a estes dous irmáns e expresando o desexo de que pagaría a pena indagar sobre eles. Aceptando o seu reto, fixemos pola nosa conta unha pequena pescuda na hemeroteca dixital *Galiciana*, rastrexando os seus nomes na prensa da época. A exploración resultou frutuosa e, así, demos sabido que Elvira e Manuel García Salgado naceran en Codeseda - A Estrada (Pontevedra), e que eran fillos de Dolores Salgado e do médico veterinario José García Buela, Inspector Provincial de Hixiene Pecuaria de Pontevedra. No curso de 1925-1926, cando os irmáns redactan os “Apuntes” tomados de don Alfredo, eran alumnos de 5º ano e conseguirían en “Historia Literaria”, Elvira, a nota de Matrícula de Honor e Manuel, a de Sobresaliente (véxase o *Diario de Pontevedra*, 25/06/1926). Ambos acabaría con “brillante hoja de estudios” o Bacharelato en 1927 (véxase *El Progreso de Pontevedra*, 11/06/1927, p. 2). Posteriormente, Elvira remataría tamén con brillantez a carreira de Farmacia na universidade compostelá en 1931 e cursaría tamén asignaturas na Facultade de Ciencias (véxase *El Progreso de Pontevedra*, 14/06/1931, p. 2). Como farmacéutica de Pontevedra figura, asinando un manifesto de mulleres con título académico en favor da candidatura galeguista para as eleccións constituíntes de 1931, que encabezaban Castela, Paz Andrade e Ramón Cabanillas (véxase *El Pueblo Gallego*, 27/06/1931, p. 6); casaría con Domingo Pérez Ruiz, médico oculista tamén de Pontevedra. Pola súa parte, Manuel acabaría tamén en Santiago a carreira de Medicina en 1934 (*El Pueblo Gallego*, 02/06/1934, p. 11) e no curso seguinte continuaría co Doutoramento en Madrid e ampliando estudos no Instituto Medinaveita (*El Pueblo Gallego*, 27/12/1935, p. 11). En 1936 conseguiría o Título de Inspector Provincial de Sanidade en Pontevedra (véxase *El Correo Gallego* 30/06/1936, p. 1) e 1939 vémolos nomeados Médicos Titulares Colexiados en Pontevedra, do distrito de Mourente (véxase *Diario de Pontevedra* (04/01/1939). Morrería en Pontevedra en 1971, onde vivía coa irmá dende había anos (véxase *El Pueblo Gallego*, 20/04/1971, p. 10)

A monografía complétase co apartado de “Bibliografía” (p. 93-97), na que se diferencia a “primaria” (de Alfredo de la Iglesia) da “secundaria” (manexada polo investigador), e cos ilustrativos “Anexos” que recollen as edicións facsimilares do *Resumen* de 1920 e dos “Apuntes” de 1926 dos irmáns García Salgado, amais doutros manuscritos do propio Alfredo e dalgún programa destas clases.

Non nos resta máis que celebrar a sólida, meticolosa e clarividente investigación do profesor Alonso Montero publicada en decembro de 2018, ben que non foi presentada ata setembro de 2019, coincidindo así co centenario do seguramente inicio da redacción do *Resumen*. A súa monografía réndelle merecida homenaxe ó sabio pedagogo Alfredo de

la Iglesia e, por ende, á súa familia que, como se di nalgún intre do estudo, é unha honra literaria de Galicia. Esperamos polo libro sobre o seu irmán Santiago.

Xosé A. Fernández Salgado
Universidade de Vigo

GONZÁLEZ ECHEVARRÍA, Roberto, *El estrellado establo: infinito e improvisación en el Siglo de Oro.*, Madrid: Cátedra, 2019, 270 p.

El estudio del Barroco como época de drásticos cambios en la cosmovisión de Europa lleva décadas explorándose y aún revela resultados inéditos. Eso mostró décadas atrás y en clave de ficción el relato “La esfera de Pascal”, donde Borges sintetiza qué pudo significar la noción de infinito para quien fuera consciente de las nuevas versiones del mundo defendidas por las mentes punteras del momento: “Nadie está en algún día, en algún lugar; nadie sabe el tamaño de su cara”. Esta angustia por el vértigo ante la falta de límites fue comentada también por Tierno Galván a tenor del afán expansionista de la Corona de Castilla con las primeras incursiones en el Nuevo Mundo: “Para luchar con la inquietud y la extrañeza, el hombre común, que no gusta de hacer esfuerzos intelectuales, solo dispone de un medio: agarrarse a la vida, a lo sensual, a lo urgente y arriesgado” (“La angustia del tiempo y del espacio. Fundamento de la conquista de América”). Roberto González Echevarría añade a esta genealogía un importante número de publicaciones académicas. Ya conocíamos sus estudios sobre el derecho en el *Quijote*, o la yuxtaposición de mito y archivo en la concepción del Nuevo Mundo mediante una particular prosa, consolidación esta de una futura narrativa latinoamericana. En el nuevo libro del académico cubano también hay espacio para figuras aparentemente dispares a ese campo, como las de Louis Armstrong y Julio Cortázar, que conviven en la obra con Miguel de Cervantes, Lope de Vega o Sor Juana Inés de la Cruz. Como veremos, son los conceptos enarbolados en su título los que aglutinan tal nómina sin necesidad de recurrir a la sobreinterpretación o a un agrupamiento forzado.

De los trece capítulos del libro, los primeros seis se centran en Cervantes. Parten todos de la hipótesis según la cual la primera parte del *Quijote* se gestó más como una constante improvisación (un *work in progress*) que como una novela predefinida en estructura y extensión (recordemos la intervención de Geoffrey L. Stagg y su defensa de la “teoría de las interpolaciones”, en el Primer Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas de 1964, a partir de la conocida conjetura de Martín de Riquer y rechazada por Martínez Pidal a causa de su insostenibilidad [Stagg, 1964]). El plan inicial, pues, era el de un cuento remedo de las *novella* italianas relatando la primera salida del hidalgo y su prematura vuelta a casa. A partir de ese supuesto final Cervantes considera que debe continuar las aventuras de su héroe. Una vez inventa (improvisa) a Sancho (probablemente a partir de los héroes de las narraciones picarescas) la parodia de la novela de caballerías se sitúa en un mundo realista. Hasta la fecha no existía un modelo para una novela protagonizada por dos personajes, por lo que las marcas de la constante improvisación que conducen el desarrollo de la historia se revelan por doquier; pero, no solo por las numerosas interrupciones drásticas del relato principal, tampoco por ciertos descuidos en los datos que aporta Cervantes, sino porque se escenifica la improvisación misma utilizando a sus personajes. González Echevarría se refiere, por ejemplo, al célebre momento en que el narrador de la historia admite que no tiene más que contar hasta que “Estando un día en el Alcaná de Toledo llegó un muchacho a vender unos cartapacios de papeles viejos”, desvelando así que lo siguiente es